



AGNIESZKA IZDEBSKA



<https://orcid.org/0000-0002-6253-8397>

Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Instytut Kultury Współczesnej, Katedra Teorii Literatury

ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź

e-mail: agnieszka.izdebska@uni.lodz.pl

Queerowe konteksty literatury polskiej

Queer Contexts of Polish Literature

Abstract

The text concerns the application of concepts and terms created within queer studies to a Polish context, especially in literary studies. The issue discussed by participants in the debate on the possibility of assimilating queer studies into the Polish cultural tradition is the question of the differences between the ground on which it was created and Polish political and social conditions. After 1989, and later after the publication of Michał Witkowski's *Lu-biewo* (2003), many texts describing the experience of non-heteronormativity were written in Poland. Equally important was the parallel discussion around queer studies and various conceptions of queer itself. No matter how controversial these issues remain, the volume of "The Problems of Literary Genres" ["Zagadnienia Rodzajów Literackich"] is a testimony to the usefulness of using the conceptual apparatus of queer studies to analyze specific works of Polish literature — both the newest ones and those created in the first decades of the 20th century. This usefulness comes down not only to the reinterpretation of canonical works of Polish literature but also enables the analysis of texts that were created as an expression of the queer sensitivity of their authors.

queer; gender; Polish literature; literary canon

We wstępie do drugiego wydania *Dezorientacji. Antologii polskiej literatury queer* (2021) autorzy zauważają, że przygotowany przez nich tom stanowi — o czym świadczy recepcja książki — wyzwanie dla czytelników chcących dokonać uzupełnień listy tekstów w nim zawartych. Przyczyn owej potrzeby korekt Błażej Warkocki, Alessandro Amenta i Tomasz Kaliściak upatrują zarówno w fakcie powiększania się korpusu tekstów dających się zmieścić w ramach kategorii queer (co charakterystyczne, termin ten nie jest pisany kursywą, albowiem zadomowił się już w polskim literaturoznawstwie i — szerzej — humanistyce), jak i w coraz silniejszej potrzebie dokonywania rewindykacji, w tym kontekście, kanonu literatury polskiej ostatnich trzech wieków (*Dezorientacje...* 2021: 19).

Zdaniem wymienionych powyżej literaturoznawców owa dokonująca się zmiana perspektywy, z której oglądana jest rodzima literatura, pokazuje również klarownie, że queerowa tradycja w polskiej literaturze istnieje od dawna, ale też — że nigdy nie plasowała się na obrzeżach głównego nurtu (*Dezorientacje...* 2021: 20).

Badacz prozy współczesnej Wojciech Śmieja tę ostatnią kwestię — usytuowania tekstów dających się wpisać w ramy queer wobec kanonu literatury polskiej — uważa za nieoczywistą. Nie kwestionuje on, ma się rozumieć, pozycji utworów, na przykład, Jarosława Iwaszkiewicza, Witolda Gombrowicza, Jerzego Andrzejewskiego, Wilhelma Macha czy Mirona Białoszewskiego w obrębie głównego nurtu polskiej kultury. Twierdzi jednak, że nie istnieją tam jako dzieła dotyczące przede wszystkim sfery inności (Śmieja 2008: 96–97). Pisz:

Powojenna „literatura homoseksualna” znajduje się, z jednej strony, w centrum kanonu (w przeciwieństwie do „literatury kobiecej” sytuowanej zawsze na jego peryferiach), z drugiej jednak strony występujące w niej wątki homoseksualne poddane są tak daleko idącej sublimacji, utajeniu, marginalizacji, że stawia to pod znakiem zapytania zastosowanie klasyfikującego przymiotnika „homoseksualna” do jej opisu nie tylko przy mierzeniu jej wzorcowymi miarami stosowanymi wobec literatur zachodnioeuropejskich i amerykańskiej, ale nawet przy ograniczeniu się do deskrypcji jej wewnętrznej dynamiki zakładającej dominację tematów „wysokich”, etycznych, co skutkuje z kolei dewaloryzacją twórczości psychologicznej, społeczno-obyczajowej itp., a więc takiej, w obrębie której w innych warunkach społeczno-kulturowych rodził się nurt homoseksualny/gejowski. (Śmieja 2008: 100)

Oczywiście te uwagi dotyczą literatury międzywojnia i tej powstałej po 1945 roku. Po roku 1989, a przede wszystkim po wydaniu w 2003 roku *Lubiewa* Michała Witkowskiego, pojawiło się mnóstwo tekstów opisujących doświadczenia związane z nieheteronormatywnością. Równolegle toczyła się też dyskusja na temat sensowności aplikacji do polskiej tradycji społecznej i literackiej różnych ustaleń powstających w ramach *queer studies*, które w anglojęzycznym świecie zyskały już status dyscypliny akademickiej. Jak pisze Błażej Warkocki w swojej książce *Różowy język. Literatura i polityka kultury na początku wieku*, owe kontrowersje dotyczyły między innymi tego, czy „projekt queer” należy traktować jako odrębny od zjawisk związanych z LGBT (zob. Warkocki 2013: 11). W tle rysowała się oczywiście kwestia podstawowa: podejście do tożsamości genderowej jako tworu esencjalistycznego czy też poddanego zasadzie płynności. Przy okazji wytworzył się również kłopot natury językowej: jak spolszczyć termin *queer* i wpisać w polską tradycję. I tak pojawiło się określenie „odmieniec” — z kontekstem ikonicznej, dla polskiej kultury poza heteronormą, postaci Piotra Odmieńca (Marii Komornickiej). Warkocki podkreśla jednak, że „[...] znaczenia i konotacje queeru-jako-odmienca ulegają dynamicznym zmianom. I to dobrze” (Warkocki 2013: 11).

To zagadnienie, tzn. kwestię recepcji teorii queer w kontekście polskich realiów kulturowych, obszernie omówiła Joanna Mizielińska w tekście powstałym niemal dwie dekady temu, ale ciągle niepokojąco aktualnym (zob. Mizielińska 2006). Autorka zadaje pytanie o to, czy taka aplikacja jest możliwa, czy można pominąć/przeskoczyć „[...] pewne etapy walki i widzialność czy asymilację, jaka miała miejsce w ramach owego ruchu w USA czy Europie Zachodniej i w pełni zaakceptować z definicji otwartą na wszelką inność i niechętną dążeniom tożsamościowym teorii i praktykę *queer*?” (Mizielińska 2006: 123–124). Tym bardziej, że jak pisze cytowana przez Mizielińską Jolanta Brach-Czaina: „w polskiej kulturze nierozpoznana i ukrywana jest wartość płci” (Brach-Czaina 1995: 347). Jakkolwiek owe trudności asymilacyjne teorii queer na gruncie polskim się wyrażają, nie sposób nie zgodzić się z Mizielińską, że „[...] nie w tym być może leży siła teorii *queer* w Polsce, by dekonstruować to, co nie zostało jeszcze do końca skonstruowane, ale by mieć wpływ na tę konstrukcję, ostrzegać, być czujnym na popełniane błędy etc.” (Mizielińska 2006: 140). Zbiór tekstów zamieszczonych w tym numerze „Zagadnień Rodzajów Literackich” ilustruje niejako realizację tych postulatów w polskim literaturoznawstwie. Choć pojawia się też w nich wątek dekonstrukcyjno-rewindykacyjny.

Zatem teksty prezentowane w numerze tematycznym dotyczą zarówno polskich utworów powstałych przed pierwszą dekadą wieku XXI, jak i dzieł opublikowanych w dwudziestoleciu międzywojennym. Część z nich posługuje się procedurą interpretacyjną, którą Śmieja określił jako „czytanie podwójne”, a jednocześnie równoległe (Śmieja 2008: 107). Jednak większość rozpraw poświęcona została refleksji nad literaturą lesbijską (jakkolwiek ją definiować) jako literaturoznawczo słabiej obecną w porównaniu z obszerną listą tekstów dotyczących reprezentacji w polskiej literaturze doświadczeń męskiej homoseksualności. Ponadto, mimo iż te artykuły skupiają się na analizie konkretnych tekstów, każdy z nich tematyzuje też kwestie metodologiczno-terminologiczne, jak na przykład pojęcie tożsamości oparte na płciowości i seksualności podmiotu.

I tak, autorka artykułu *Lesby, gejki, postlesbijki. Konstrukcje tożsamości lesbijskiej w polskiej prozie najnowszej*, Małgorzata Tarnowska, włącza się w obszerną już dyskusję dotyczącą tożsamości queerowej właśnie. Choć tekst jest przede wszystkim analizą dwóch

utworów: autobiograficznego eseju Renaty Lis *Moja ukochana i ja* oraz powieści Olgi Górskiej *Nie wszyscy pójdziemy do raju*, Tarnowska traktuje je jako doskonały punkt wyjścia do rozważań nad tym, jak konstruowane lub może dekonstruowane modele owej tożsamości lokują się wobec polskiego kontekstu społeczno-historycznego, głównych nurtów *lesbian studies* w drugiej dekadzie XXI wieku i idei kobiecej solidarności. Autorka relacjonuje dyskusję wokół esencjalistycznego podejścia do tożsamości i wszelkich prób rozmontowania takiego modelu pojawiających się w obrębie *queer studies*. Przenosząc tę dyskusję na polski grunt, Tarnowska odnotowuje również, że wobec spektakularnego sukcesu *Lubiewa* Michała Witkowskiego: „[...] znakiem nieheteronormatywnej historii polskiej transformacji staje się homoseksualny mężczyzna, a punktem ogniskującym dylematy tożsamościowe tego okresu — linia napięcia między gejem, realizującym globalne wzorce homoseksualności, a rodzimą »ciotą«, nie zaś między globalną »lesbijką« a rodzimą »lesbą«” (Tarnowska 2024, b.s.). W takim kontekście Tarnowska rekonstruuje dwa różne podejścia obu autorek do tytułowej kwestii: Górskiej, która w swojej powieści czyni przyjęcie przez bohaterkę tożsamości lesbijskiej elementem procesu inicjacyjnego, któremu podlega, oraz Lis, relatywizującej ową tożsamość w imię pokazania wywrotowego potencjału queer.

W kolejnym artykule, *Życie poza heteronormą — „Pustostany”, „Cukry” i „Czerwony młoteczek”* Doroty Kotas, jego autorka, Karolina Lewińska, prezentuje wymienione w tytule powieści, ale też analizuje związek między społeczną opresyjnością heteronormy a ograniczeniami związanymi z konstruowaniem płci społeczno-kulturowej. Lewińska zwraca uwagę na to, jak w powieściach Kotas rozmaite schematy wykluczenia splatają się ze sobą, tworząc sieć, z której bohaterki i narratorki tych powieści nie są w stanie uciec. Badaczka, przywołując jedną z recenzji *Czerwonego młoteczka*, lecz nie wdając się w dyskusję wokół wartościowania zarówno tekstu literackiego, jak i krytycznego, wskazuje na potencjał transgresyjny samego „oddania głosu” osobom lokującym się poza normami, nawet jeśli — a zwłaszcza gdy — uznany on zostanie za irytujący i obsesyjny (zob. Lewińska 2024).

Tekst Anny Artwich poświęcony jest prozie lesbijskiej dwudziestolecia międzywojennego, a jego tytuł, *Międzywojenny rozkwit prozy lesbijskiej w Polsce? Analiza powieści „Przygoda w nieznanym kraju” Anieli Gruszeckiej, „Anetka” Marii Modrakowskiej i „Źródło samotności” Radclyffe Hall*, sugeruje, iż ów rozkwit nie jest postrzegany jako oczywisty. Autorka pisze o zróżnicowanej recepcji tych utworów i odmiennej ich obecności we współczesnym literaturoznawstwie, dowodząc, że polska modernistyczna literatura lesbijska tego czasu była mocniej wpisana w tendencje obecne w tym aspekcie w literaturze światowej, niż dotychczas sądzono. Dokonując analiz wymienionych trzech tekstów, Artwich wykazuje ich podobieństwa. Wszystkie są swoistymi *Bildungsroman*, opowiadają też o tworzących się relacjach romantycznych ich bohaterek oraz sięgają po elementy konwencji gotyckiej. Autorka zwraca też uwagę na to, że proza Gruszeckiej i Modrakowskiej, wydana w roku 1933, pokazuje kobietą nieheteronormatywność w sposób, który ponownie pojawi się w polskiej literaturze dopiero w latach 90. XX wieku (zob. Artwich 2024).

Tematykę wspomnianych wcześniej artykułów kontynuuje Piotr Sobolczyk w tekście *Spirala i narodziny. O wczesnej poezji Izabeli Morskiej*. Dotyczy on kilku wątków, które pojawiają się w wydanym w 2023 roku tomie *1983. Maszynopisy*. Autor uznaje to dzieło Izabeli Morskiej (Filipiak) za ważne między innymi dlatego, że zawiera ono utwory z lat

80. ubiegłego stulecia, z czasu, w którym pisarstwo młodych autorek słabo przebiło się do polskiej literatury głównego nurtu. Tym samym ten „odzyskany” głos Morskiej daje możliwość reinterpretacji literackiej historii ostatnich dekad. Nadto analiza tych wczesnych wierszy rzuca nowe światło na całą twórczość pisarki. Co więcej, Sobolczyk stawia tezę, że zbadanie owych dawnych tekstów Morskiej pozwala klarowniej wydobyć autoterapeutyczny wymiar jej pisarstwa (zob. Sobolczyk 2024).

Weronika Żyła ogląda polską literaturę z innej nieco perspektywy. Artykuł zatytułowany *Queerowanie pamięci. Doświadczenie obozu jenieckiego w perspektywie osób queer w dramacie Julii Holewińskiej „Katyń. Teoria barw”* dotyczy literackich reprezentacji (a właściwie ich braku) doświadczeń osób nieheteronormatywnych w opowieściach o polskiej historii. Analizowany przez autorkę dramat dotyczy mocno zmediatyzowanego i zmitologizowanego wydarzenia, jakim jest zamordowanie polskich oficerów w lesie katyńskim. Narracja wokół tego, co się tam stało, jest mocno osadzona w polskim dyskursie martyrologicznym, który nie uwzględnia jakiegokolwiek indywidualizowania ofiar w perspektywie ich tożsamości definiowanej poprzez płeć i preferencje seksualne. Dramat Holewińskiej czyni głównym bohaterem tej opowieści Józefa Czapskiego i wydobywa to, co marginalizowane w oficjalnych konstruktach przeszłości. Autorka artykułu osadza swoją analizę w obszernym kontekście metodologicznym, relacjonując, między innymi, dyskusję wokół pojęcia kontrapamięci, terminu kluczowego dla jej wyводу (zob. Żyła 2024).

Wreszcie, w tym tomie „Zagadnień Rodzajów Literackich” znalazł się również artykuł Dezyderego Barłowskiego *Poza normą. Queerowe elementy wczesnej prozy Romana Dmowskiego*. Autor przedstawia w nim ewolucję poglądów nie tylko twórcy Narodowej Demokracji, ale i polityka, który wpłynął znacząco, wraz z Józefem Piłsudskim, na sposób konstruowania tożsamości polskiej wspólnoty narodowej w odrodzonym w 1918 roku państwie. Badacz analizuje dwa wczesne opowiadania Dmowskiego, ale skupia się głównie na drugim z nich, *Wędrówce do ideałów*, obdarzonym podtytułem *Bajka wschodnia*. Barłowski pokazuje dokonującą się w tych opowiadaniach przemianę w postrzeganiu relacji postaci odmieńców ze wspólnotą, w której żyją. Owa zmiana przebiega od społecznej aprobaty do konfliktu i wykluczenia. Autor artykułu nie rozstrzyga, w jakiej mierze oba teksty Dmowskiego zawierają wątki autobiograficzne, podkreśla jednak, za Błażem Warkockim, że homofobia występuje w nich jako przemoc kierowana „[...] przez mężczyzn przeciwko mężczyznom w celu zaznaczenia granic męskości i sposobów jej ekspresji” (Warkocki 2013: 230; zob. Barłowski 2024).

Zaanonsowane powyżej artykuły ilustrują zarówno żywotność, jak i przydatność teorii queer w polskim literaturoznawstwie i, szerzej, humanistyce. Choć wyrasta ona z odmiennych niż polskie doświadczeń, wydaje się już zasymilowanym w naszej kulturze sposobem myślenia, a może, przede wszystkim, przydatnym narzędziem do rozpoznawania i opisywania nie tylko procesów zachodzących w literaturze, ale również rewindykacji literaturoznawczych nieoczywistych oczywistości.

Bibliografia

- Artwich Anna (2024), *Międzywojenny rozkwit prozy lesbijskiej w Polsce? Powieści „Przygoda w nieznanym kraju” Anieli Gruszeckiej, „Anetka” Marii Modrakowskiej i „Źródło samotności” Radclyffe Hall*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” nr 1(147), DOI: [10.26485/ZRL/2024/67.1/12](https://doi.org/10.26485/ZRL/2024/67.1/12) [early view].
- Barłowski Dezydery (2024), *Poza normą. Queerowe elementy wczesnej prozy Romana Dmowskiego*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” nr 1(147), DOI: [10.26485/ZRL/2024/67.1/14](https://doi.org/10.26485/ZRL/2024/67.1/14) [early view].
- Brach-Czaina Jolanta (1995), *Progi polskiego feminizmu*, „Kwartalnik Pedagogiczny” nr 1–2.
- Butler Judith (2008), *Uwikłani w płęć*, przeł. K. Krasuska, wstęp O. Tokarczuk, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Dezorientacje. *Antologia polskiej literatury queer* (2021), wstęp, wybór, opracowanie A. Amęta, T. Kaliściak, B. Warkocki, wyd. drugie, poprawione, poszerzone, Wydawnictwo Kultury Politycznej, Warszawa.
- Laszuk Anna (2009), *Queer po polsku, czyli nowoczesny closet*, „Furia Pierwsza” nr 1.
- Lektury inności. *Antologia* (2007), red. M. Dąbrowski i R. Pruszczyński, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa.
- Lektury płci. *Polskie (kon)teksty* (2008), red. M. Dąbrowski, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa.
- Lewińska Karolina (2024), *Życie poza heteronormą — „Pustostany”, Cukry i „Czerwony młoteczek” Doroty Kotas*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” nr 1(147), DOI: [10.26485/ZRL/2024/67.1/10](https://doi.org/10.26485/ZRL/2024/67.1/10) [early view].
- Mizielińska Joanna (2006), *Polskie spotkania z teorią „queer”. Kilka uwag o recepcji teorii „queer” na gruncie polskim* [w:] J. Mizielińska, *Płęć, ciało, seksualność. Od feminizmu do teorii queer*, TAIWPN Universitas, Kraków.
- Nowa świadomość płci w modernizmie. *Studia spod znaku gender w kulturze polskiej i rosyjskiej u schyłku stulecia* (2000), red. G. Ritz, C. Binswanger, C. Scheide, TAIWPN Universitas, Kraków.
- Odmiany odmienca. *Mniejszościowe orientacje seksualne w perspektywie gender / A Queer Mixture. Gender perspectives in Minority Sexual Identities* (2002), red. T. Basiuk, D. Ferens, T. Sikora, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice.
- Parametry pożądania. *Kultura odmieńców wobec homofobii* (2006), red. T. Basiuk, D. Ferens, T. Sikora, współpraca M. Lizurej, TAIWPN Universitas, Kraków.
- Queerowanie feminizmu. *Estetyka, polityka czy coś więcej?* (2006), red. J. Zakrzewska, Stowarzyszenie Kobiet KONSOLA, Poznań.
- Ritz German (2002), *Nić w labiryncie pożądania. Gender i płęć w literaturze polskiej od romantyzmu do postmodernizmu*, przeł. B. Drąg, A. Kopacki, M. Łukasiewicz, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Sobolczyk Piotr (2024), *Spirala i narodziny. O wczesnej poezji Izabeli Morskiej*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” nr 1(147), DOI: [10.26485/ZRL/2024/67.1/2](https://doi.org/10.26485/ZRL/2024/67.1/2) [early view].
- Szcześniak Magda (2012), *Queerowanie historii, czyli dlaczego współcześni geje nie są niczymi dziećmi*, „Teksty Drugie” nr 5(137).
- Śmieja Wojciech (2008), *Kanon i kanony, czyli jak rozumieć pojęcie „literatura homoseksualna?”*, „Teksty Drugie” nr 1/2(109).

-
- Śmieja Wojciech (2016), *Hegemonia i trauma. Literatura wobec dominującej fikcji męskości*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa.
- Tarnowska Małgorzata (2024), *Konstrukcje tożsamości lesbijskiej w polskiej prozie najnowszej*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” nr 1(147), DOI: [10.26485/ZRL/2024/67.1/11](https://doi.org/10.26485/ZRL/2024/67.1/11) [early view].
- Warkocki Błażej (2008), *Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmienności*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.
- Warkocki Błażej (2013), *Różowy język. Literatura i polityka kultury na początku wieku*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Winterson Jeanette (1996), *Semiotyka płci*, przeł. B. Umińska, „Literatura na Świecie” nr 4(297). *Z odmiennej perspektywy. Studia „queer” w Polsce* (2007), red. M. Baer, M. Lizurej, Wydawnictwo Arboretum, Wrocław.
- Żyła Weronika (2024), *Queerowa historia. Doświadczenie obozu jenieckiego w perspektywie osób queer w dramacie Julii Holewińskiej „Katyn. Teoria barw”*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” nr 1(147), DOI: [10.26485/ZRL/2024/67.1/13](https://doi.org/10.26485/ZRL/2024/67.1/13) [early view].
-